

Fra sprog til sprog – om oversættelse

PER ØHRGAARD

En af mange vanskeligheder ved at behandle emnet oversættelse består i, at der er få overgange mellem de generelle problemstillinger, som altid har været de samme¹ og kan virke banale, og de enkelte eksempler, som nok kan være nye, men også er uendelig mange og langt fra altid giver mulighed for generalisering. Disse betragtninger vil ikke danne nogen undtagelse. De berører dels den evige diskussion om, hvad oversættelse kan og bør, dels anfører de nogle få eksempler.

Splittelsen mellem det uendeligt store og det uendeligt små gør sig, så vidt jeg kan se, gældende også i meget af den efterhånden omfangsrige litteratur om oversættelse. På den ene side drøfter man, om oversættelse er en kunst, et håndværk eller en videnskab – eller måske snarere en kombination af alle disse tre –, og man siger, at vi må se at komme fra de tilfældige anekdoter til en kategorisering og klassificering af vor viden. På den anden side ender det alligevel gerne med kommentarer til konkrete problemer, som ikke er dækket af klassificeringen. Denne er i reglen så grov, at den ikke yder nogen hjælp til den, der skal foretage en oversættelse; oversætteren tager ved lære af eksempler snarere end af teorier. Jeg bekender, at jeg betragter oversættelse som en praktisk anvendelse af sproglig indsigt og ikke optræder som litteraturforsker, når jeg oversætter. Forholdet kan sammenlignes med forholdet mellem f.eks. musikvidenskab og praktisk beherskelse af et instrument. De udelukker ikke hinanden, de kan endda støtte hinanden – men de forudsætter ikke hinanden, og de skaber ikke hinanden.

Havde der været flere overgange mellem det generelle og det specifikke, ville man formentlig også være nået længere i retning af maskinoversættelse, end man er. Fremskridtene er trods store investeringer af talent og i perioder også af penge sket mærkbart langsommere end på andre områder inden for databehandling. Sprogbeskrivelsen synes stadig for ufuldkommen til at danne basis for en mekanisering af oversættelse – eller også er der principielle hindringer for dennes digitalisering. Endnu kan maskinel oversættelse ikke konkurrere med såkaldt »humanoversættelse« i henseende til præcision, tempo eller pris. For så vidt angår litterær oversættelse, tør man vove den påstand, at det aldrig vil blive tilfældet – både fordi litterær oversættelse er for kompliceret, og fordi litterære oversættere ikke honorerer nær så godt som translatører, og den mulige besparelse derfor ikke ville være nær så stor.

Det er altid muligt at argumentere for, at oversættelse ikke kan lade sig gøre, og der er altid blevet oversat. Behovet har været der, om ikke fra verdens skabelse, så fra ikke længe efter: Herren »steg ned for at se byen og tårnet, som menneskene byggede« [...] »Så sagde Herren: »Se, de er ét folk med samme sprog. Når de begynder at handle sådan, vil intet af det, de planlægger, være umuligt for dem. Lad os stige ned og forvirre deres sprog, så de ikke forstår hinanden.« Så spredte Herren dem derfra ud over hele jorden, så de måtte holde op med at bygge byen. Derfor hedder den Babel, for dér forvirrede Herren sproget på hele jorden, og derfra spredte Herren menneskene ud over hele jorden.«²

Babelshistorien er en kollektiv syndefaldsmyte: blev Adam og Eva uddrevet af paradiset på grund af deres kundskabstrang, så bliver menneskene spredt på grund

af deres planlægningstrang. De kan ikke alt, hvad de sætter sig for, og et af midlerne til at lære dem det er at give dem forskellige tungemål; med de forskellige sprog sættes en principiel grænse for kommunikation («så de ikke forstår hinanden») – en grænse, som oversættelser kan gøre mindre følelig, men ikke helt overskride.

Det kan kun Helligånden, som det ses i Apostlenes Gerninger: »Og tunger som af ild viste sig for dem [disciplene/apostlene], fordelte sig og satte sig på hver enkelt af dem. Da blev de alle fyldt af Helligånden, og de begyndte at tale på andre tungemål, alt efter hvad Ånden indgav dem at sige. [...] Da nu denne lyd hørtes, stimlede folk sammen, og de blev forvirret, fordi hver enkelt hørte dem tale på sit eget modersmål. De var ude af sig selv af forundring og spurgte: »Hør, er de ikke galilæere, alle de, der taler? Hvordan kan vi så hver især høre det på vort eget modersmål? Vi parthere, medere og elamitter, vi der bor i Mesopotamien, Judæa og Kappadokien, Pontus og provinsen Asien, Frygien og Pamfylie, Egypten og Kyrene i Libyen, vi tilflyttede romere, jøder og proselytter, kretere og arabere – vi hører dem tale om Guds storværker på vore egne tungemål.«³

»Gå ud og gør alle folkeslagene til mine disciple,« sagde Jesus (Matth. 28, 19), og her opregnes de folk for folk; det siges ikke blot generelt, at alle forstår det, nej, de forstår det hver især. De sidder ved ruinerne af babelstårnet og ser med ét en mulighed for at erstatte højhuset med en tæt-lav bebyggelse. Sprogene ophæves i og for sig ikke, men evangeliets sprog er så mægtigt, at det taler i alle tunger samtidig. Forvirrede er tilhørerne ligefuldt, for nu havde de jo vænnet sig til en sproglig afstand, der også kunne bruges til at holde sig budska-

bet fra livet. Da de kan høre det, kan en manglende omvendelse ikke undskyldes med forståelsesvanskeligheder.

Ud over at den først citerede tekst oprindeligt er på hebraisk, den anden oprindeligt på græsk, og at de altså begge her er oversat til dansk, rummes der et klassisk oversættelsesproblem i den første. Alle bibeloversættelser anfører, at Babel indgår i et ordspil, idet »forvirre« på hebraisk har radikalerne b-l-l (balal). Skulle man altså oversætte den fulde sproglige betydning, måtte man kalde byen for »Virr« eller lignende (og v-r-r er fonetisk slet ikke så langt fra b-l-l), men det kan man jo ikke, når stedet hedder Babel. Her ser man, hvad man står overfor, når det sproglige udtryk ikke kun henviser til en objektiv virkelighed, men indgår i den, her endda med den pointe, at det er selve sprogforvirringen, der giver byen dens – på alle sprog samme! – navn.

Oversættelse af netop Bibelen viser mange problemer i renkultur, for her skal man i ekstrem grad tilgodesee både tekstens autoritet og dens forståelighed for alle. Vi har for nylig fået en ny Bibel på dansk, og den har været ledsaget af mange debatter. De handler sjældent om betydning i mere snæver forstand – her har mange århundreders filologi gjort sit –, men om den kulturelle kontekst, forholdet mellem Skriftens og vor egen. Denne sidste kan man desuden forstå både som den aktuelle og som den, der er blevet til gennem århundreder.

Kan man sige om Maria, at hun »ventede et barn«, i stedet for at hun »var frugtsommelig«, uden at ændre hele stemningen i historien om Jesu fødsel? Modsat: hvis man af pietet undlader at modernisere, vil man så ikke gøre Bibelen til en antikvitæt i stedet for et levende budskab? Også den oversættelse, nogle i dag helst så

bevaret, var jo ny engang. Således gribes altså selv den hellige skrift af tiden. Vel er originalteksten altid den samme, men enhver læsning af den er ny, og en oversættelse er en læsning – i øvrigt ofte den grundigste.⁴

Ludvig Holberg skriver i Epistel 368: »Hvad Bibelske Bøger angaaer, da haver jeg vel sagt, at man ikke bør binde sig til de *Orientaliske* Talemaader, som skurre for meget udi Ørene, dog maa derudi holdes Maade; thi jeg kand ikke gandske bifalde dem, som ville have den heele Bibel satt udi nu brugelig Stiil, som for Exempel: i steden for Høvedsmand ville sætte *Capitaine*, og i steden for den brugelige Bibelske Hilsen, hil være dig, eller Fred være med dig, betiene sig af god Morgen eller god Aften. Jeg laster ikke saadan *Reformation*, jeg siger alleene, at den ikke befalder mig, helst, saasom jeg seer, at de fleeste *Nationer* lade den gamle Bibelske Stiil blive u-rørt, hvilken de *distingvere* fra den verdslige, og hvilken meenige Mand anseer som *venerabel* og *Majestetisk* i Henseende til dens *Antiquitet*.« Holberg ville for sit vedkommende ikke driste sig til »i steden for hil være dig, o Høvidsmand, at sige: God Morgen Herr *Capitaine*«. ⁵

Det forstår man jo godt; men allerede den ældre oversættelse indebærer en forskydning i forhold til originalens kulturelle kontekst, og den står ikke nødvendigvis originalen nærmere end den nye. Dog har man til en vis grad fulgt Holbergs princip i den nye danske oversættelse; der står jo ikke, at Maria »var gravid«, men at hun »ventede et barn«.

Holbergs syn på bibeloversættelse er ikke mindst interessant, fordi han ellers som en god oplysningens mand går ind for, at en oversættelse først og fremmest skal gavne forståelsen af en sag, et indhold, hos den, der læser den. I Epistel 342 erklærer han således, at der

blandt de regler, en oversætter må iagttage, er »denne: At man udi Stilen ikke binder sig for meget til *Originalerne*; thi hvert Sprog haver sit Egenskab, og hvad, som udi et er en Zirath, er udi det andet en Vanheld. Og er det i den Henseende, at man maa vogte sig for alt for *literale* Oversættelser; hvorved et Sprog gøres latterligt og ukiendeligt.«⁶ – »Jeg haver seet nogle Danske *literale* Oversættelser af visse Franske *galante* Skrifter; men intet er kommet mig meere latterligt for, end naar man, for Exempel, i Steden for at sige vidtløftige *Raisonnemens*, siger: En Vand-Flod eller Synd-Flod af *Raisons* (*un deluge des Raisons*) som er en ziirlig fransk Talemaade, men bliver utaaelig udi vort Sprog.«⁷ At Holberg som digter havde stor fornøjelse af den slags, er en anden sag: Hans stykker vrimler med eksempler på »literale« oversættelser eller lignende: »Naar man observerede, merkede og gav Agt paa dens Fart og Gang, da maatte man forundre sig ikke mindre over Fartens Hastighed end Maadens Underlighed at gaae paa;« – sådan beskriver Else Skolemesters den gloende drage over Roskilde i *Barselstuen*.⁸ At ejheller regulære oversættelser er helt ligetil, viser Stine Isenkræmmers, som siger »Flansborg« (med nasal) for Flensborg: »*Oui Madame!* Flensborg det er Dansk. Mesten alle Byer og Stæder skrives anderledes paa Fransk, som *per exempel*, Kiøbenhavn kaldes *Copenhague*, Norge *Normandie*, Jylland *Judee*, og Jyderne (som er meest underlig) kaldes *les Juifs*.«⁹

En pragmatisk indstilling til oversættelse præger hele det 18. århundrede. Man finder den endnu så sent som i den mindetale, Goethe i 1813 holdt over sin afdøde kollega Christoph Martin Wieland: »Der findes to oversættelsesmaksimer. Den ene kræver, at en fremmed na-

tions forfatter bringes over til os, således at vi kan betragte ham som en af vore; den anden derimod stiller det krav til os, at vi begiver os over til det fremmede og indstiller os på dets forhold, dets måde at tale på, dets ejendommeligheder. Begge disse maksimers fortrin er ved mønstergyldige eksempler tilstrækkelig velkendte for alle dannede mennesker. Vor ven, som også her søgte middeelvejen, gjorde sig umage for at forene de to, men som en mand af følelse og smag foretrak han i tvivlstilfælde den første maksime.«¹⁰

Men når Goethe taler om to maksimer og ikke kun om god og dårlig oversættelse, skyldes det, at man kan sætte accenterne anderledes, end han gør – og det gjorde man i stigende grad netop omkring år 1800. For romantikerne skulle en oversættelse først og fremmest rette sig efter den tekst, man havde med at gøre. Hvis så det sprog, man oversatte til, blev vendt og drejet lidt mærkværdigt, var der ikke noget at gøre ved det: teksten måtte ikke antastes. Romantikerne ville have svaret Holberg, at de præcise talemåder jo ikke bare var franske i al almindelighed, men en bevidst stil, som derfor ikke skulle tones ned på andre sprog.

Den pragmatiske opfattelse af oversættelse: at den først og fremmest skal etablere et værk, som er bekvemt at læse på det sprog, man oversætter til, skriver sig ikke fra, at man tidligere tog lettere på de litterære værkers form end på deres indhold. Holberg og Goethe mente rigtignok, at der findes noget i værket, som vil være der også efter en oversættelse, man kunne måske kalde det en slags sproguafhængigt indhold: Goethe sagde f.eks., at hvis man ikke kunne få Shakespeare på blankvers med det samme, måtte man have ham på prosa til at begynde med – Shakespeare skulle nok klare sig. Men begge d'herrer levede i en tid, der satte de bundne for-

mer højest, og som indgående diskuterede sprog og stil.

Fællesnævneren for det pragmatiske og det æstetiske er imidlertid netop det »fælles«. Værket betragtes nok som produktet af en enkelt persons talent og flid, men tillige som udtryk for en mere omfattende kultur, og det er til syvende og sidst den, man formidler.¹¹ Den dominerende æstetiske opfattelse er på Holbergs tid den, at de klassiske autores er alle tings mål – inden for den europæiske verden for både originaler og oversættelser –, blot nærmer sprogene sig idealet på forskellig vis. Så længe sådanne normer har gyldighed, må det principielt være muligt at oversætte: værket er i sidste ende en variant af en (fælles) norm.

Med (helt bogstaveligt!) andre ord: skønt man siger noget andet på et andet sprog, er det muligt at udtrykke det samme, ja faktisk er det kun muligt, hvis man siger noget andet. Det mente også Martin Luther i sit berømte skrift fra 1530 om oversættelse:¹² man skal ikke sige om Maria, at hun er »fuld af nåde«, som det ordret ville hedde efter Vulgata (Lukas 1, 28: bebudelsen), for en tysker vil uvægerlig tænke på en tønne fuld af øl eller en pung fuld af penge – nej, man skal skrive »du Holdselige«, hvis man ellers kan få den idé. En om man vil klassisk dansk romantiker, Adam Oehlenschläger, gør Goethes berømte digt *Der König in Thule* til *Kongen i Leire*. Det ville man næppe gøre i dag; men måske er de associationer, Goethe vil fremkalde med ordet Thule, bevaret bedre for danskere på denne måde end ved at bibeholde navnet.

Man kan sige, at de hidtil nævnte autoriteter lægger hovedvægten på sprogets system og mindre vægt på det individuelle i værket, i det mindste i teorien. De foretrak-

ker lingvistisk sagt en oversættelse fra *langue* til *langue* frem for en fra *parole* til *parole*. Men senest fra o. 1800 vinder som antydnet et andet synspunkt frem, først hos tyske romantikere, senere hos franske symbolister og hos modernister af alle slags og nationer. Jo mere kunstværket hævdes at være helt unikt, desto mere be-
tragtes dets individuelle sprog også som noget, der sam-
tidig omformer eller nyskaber selve systemet, og desto
stærkere må man enten hævde oversættelsens umulig-
hed – eller, da man jo alligevel oversætter på livet løs,
søge at opstille andre kriterier for oversættelse. Hvis
sprogene og kulturerne er så individuelle, som det –
under den nationale tankes opblomstring – hævdes, må
formidling mellem dem være endnu vigtigere end før.
Men det skærper debatten om, hvad oversættelse kan
og skal.

Et radikalt standpunkt blev indtaget af den tyske filo-
sof Friedrich Schleiermacher, som mente, at man i
oversættelsen skulle bruge sit eget sprog som et frem-
med, dvs. lade den fremmede tekst afgøre, hvorledes
man skulle bruge sit eget sprog. Kun på den måde kun-
ne man yde teksten retfærdighed, og kun på den måde
kunne man yde læseren retfærdighed.¹³ Læserne må
gerne undre sig over sproget i en oversættelse, for den
er lavet for at konfrontere dem med noget andet end
det, de læser til daglig. Hvis fremmedheden ikke beva-
res, kan man undvære det nye bekendtskab. Mens
»pragmatikerne« altså ønsker et værk, der fremtræder,
som om det var skrevet på ens eget sprog, understreger
Schleiermacher, at det er det jo netop ikke – og det er
just det fine ved det. I yderste, let parodiske konsekvens
burde det førstnævnte synspunkt føre til, at oversætte-
ren selv skrev sine bøger, på sit eget sprog, medens det
sidstnævnte burde føre til, at man lærte det fremmede

sprog så godt, at man ikke længere havde brug for oversættelser.

Paul V. Rubow skriver i 1929: »En Versifikation, der udvisker Tankens Rynker og Folder i stedet for at trække dem op, er og bliver en Uting. Digterens Tanke og Tonefald ville komme bedre for Dagen i selv en middelmaadig Prosagengivelse.« Og stik imod dem, som vil mene, at metrum og rim må bevares netop af hensyn til den digteriske originalitet, skriver han: »Der ligger i Grunden i det stereotype Krav om metriske Oversættelser en æstetisk Materialisme. [...] Det er grusomt nok at flaa Huden af en Digter, men det er at føje Spot til Skade, naar man kaster nogle Klæder over den Flaaede og siger, de er hans Maal, dermed maa han give sig tilfreds.«¹⁴ For heller ikke metrik har samme betydning på forskellige sprog: den kulturbaggrund, som aleksandrinere ridser op for franskmænd og blankvers for englændere, skal måske kaldes frem med noget helt tredje hos andre nationer.

Tysk syntaks er anderledes end dansk – det har de fleste danskere sukket over. Altså kan man omforme det tyske til dansk, når man oversætter? Ja. Men Thomas Mann forstærker bevidst dette tyske særpræg i sin egen personlige stil. Altså skal man bevare det sære og fremmede? Jo. Men så bliver det måske endnu mere sært på dansk, end det var på tysk, hvor det trods alt kun var en lettere parodiering af noget gængs? Der er intet standard svar på den slags spørgsmål. »Oversættere«, skriver Villy Sørensen i 1961, »har ofte en fin sans for, hvad man kan sige og hvad man ikke kan sige, og de kommer ofte til det resultat, at man på deres sprog ikke kan sige det, som digteren har sagt på sit eget.«¹⁵ Hvis originalværket udvider grænserne for sit sprog, må oversætteren have mod (og talent!) til at udvide grænserne for

sit. Men hvor langt? Også det synspunkt, der vil redde originaliteten, har sin dialektik: for viljen til strengt at følge originalen kan også åbne for en vilkårlig fortolkning af, hvordan originalen er.

Enhver oversættelse forudsætter en fortolkning. Ikke nødvendigvis en, der kan udtrykkes filologisk eller litteraturvidenskabeligt, og heller ikke en så subjektiv som den, Goethes Faust lægger for dagen, da han vil oversætte Johannes-evangeliets begyndelse og først standser ved det fjerde forslag til en oversættelse af »logos«. ¹⁶ Snarere vel en, der minder om musikerens eller skuespillerens. Digterværkets tekst kan synes at besidde en anden status end musikstykkets noder. Man kan altid gå tilbage til det faktum, der hedder originalen (hvis den ellers er etableret filologisk sikkert), mens man må måle en udførelse af musik på andre udførelser: nodeskriften er ikke så determinerende som bogstavskriften. Men selv den forskel gælder kun, hvis en tekst alene er skrevet – f.eks. næppe for Homer eller anden oprindeligt mundtlig overlevering for slet ikke at tale om drama. Den gælder vel endda kun, hvis teksten er oversat straks, for allerede den historiske afstand til en tekst sætter originalens læser i en situation, der ikke er uden slægtskab med oversætterens. Alligevel: mens man kan blive ved med at glædes over en original – Shakespeare f.eks. – kan man øjensynlig ikke vedblivende glædes over en oversættelse. Der er behov for at oversætte klassikerne igen og igen, vel netop fordi de er så gode og så originale, at selv ikke de bedste oversættere kan præstere noget, der kan have samme ubegrænsede levetid.

Til slut blot to helt private eksempler, som i glimt kan antyde de mange aspekter, der indgår i oversættelsen af

et enkelt ord, og samtidig nok engang erindre om, at ovenstående er baseret mere på praktiske erfaringer med oversættelse end på teori om den. Jeg har oversat en fortælling af den tyske forfatter Christa Wolf med titlen *Kassandra* – om den trojanske kongedatter, der fik den gave at kunne spå og den forbandelse, at ingen ville lytte. Den måtte jo også hedde *Kassandra* på dansk.¹⁷ Men det er faktisk en »skæv« oversættelse, for *Kassandra*-skikkelsen har bl.a. takket være et digt af Schiller en betydelig større grad af genkendelighed på tysk end på dansk: udtrykket »Kassandrarufo« er gængs for »sortsyn« eller »ulykkesprofetier«. Fortællingens aktuelle implikationer – den udkom i DDR i 1983 og handler også om forholdene dér – er for den tyske læser indeholdt allerede i titlen, det er de ikke for den danske.

Man har på tysk også et andet mere jordnært udtryk for ulykkesprofetier: *Unkenrufe*. »Die Unke« er klokkefrøen, hvis kalden i tysk folketro var et varsel om onde ting. Günter Grass har skrevet en roman med denne titel. På de fleste sprog hedder romanen da også derefter: *The Call of the Toad* eller *L'appel du crapaud* – skønt der i de andre sprog ikke findes et tilsvarende udtryk, og skønt oversætterne udmærket ved, hvad det betyder på tysk. Jeg gjorde noget andet: jeg tog ordet på dets betydning og dannede til det danske »ildevarslende« det ikke eksisterende, men uden videre mulige *Ildevarslers*.¹⁸ Det er ikke mere sært, end at det umiddelbart forstås, men det er – mener jeg – underligt nok til, at læseren studser og kommer bogens ironisk-elegiske tone nærmere. Og så trøster jeg mig med, at frøerne er udførligt omtalt i teksten, at udtrykket altså »forklares«. Al oversættelse beror på den slags valg. »Traduire, c'est choisir,« har den franske teoretiker Caillé sagt. Rimet kan man ikke redde på dansk, men man kan da

sige, at det at oversætte nu og da også er at sætte sig ud over ...

Noter

1. ... eller som forf. i hvert fald ikke for nylig har ændret syn på: dele af nærværende essay har været behandlet i *Magasin* fra Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket I, 3. årgang, nr. 2, 1988, s. 19-26 («Lidt om den praktiske mulighed for at oversætte«).
2. Første Mosebog kap. 11, 1-9, i den nye bibeloversættelse.
3. Kap. 2, 4-12.
4. I diskussionen på temamødet anfægtede Morten Nøjgaard det synspunkt, at originalen er den samme: den kan aldrig opnå en helt objektiv status, fordi den altid kun eksisterer i en receptionssammenhæng (jfr. også slutningen af nærværende essay). Men selv hvis man medgiver dette, bliver dog tilbage, at divergerende oversættelser ofte er enige om det forlæg, de oversætter efter, og som i den forstand er »den samme tekst«. At læsningerne til gengæld er forskellige, ikke alene af individuelle, men også af historiske grunde, viser den omstændighed, at man fra tid til anden anser det for påkrævet at oversætte klassikerne på ny, selv når de tidligere oversættelser anses for gode.
5. Ludvig Holberg: *Epistler*. Udgivne med Kommentar af F.J. Bille-skov Jansen, Bd. IV, København 1949, s. 190.
6. Ibid. s. 110.
7. Ibid. s. 111.
8. 2. akt, 8. scene.
9. 2. akt, 10. scene. Lignende eksempler i flere andre komedier.
10. Her oversat [!] efter *Goethes Werke*, Weimarer Ausgabe Bd. I/36, s. 329f («Zu brüderlichem Andenken Wielands«).
11. Eric Jacobsen henviste i diskussionen på temamødet til begrebet »verdenslitteratur«, som Goethe såvidt vides var den første til at bruge (1827). Det definerer ikke en kongerække af geniale værker, men en litteratur, hvis særpræg ikke længere bestemmes af én nations, men af hele verdens historie og udvikling. Verdenslitteratur vil fremdeles blive skrevet på mange for-

- skellige sprog, men det fælles i den vil muliggøre oversættelse.
12. *Sendbrief vom Dolmetschen*; lidt mere om Luthers argumentation i min i note 1 nævnte artikel.
 13. Schleiermacher: *Ueber die verschiedenen Methoden des Uebersetzens*, meddelelse i akademiet i Berlin 1813 (optrykt bl.a. i Hans Joachim Störig (Hrsg.): *Das Problem des Übersetzens*, Darmstadt 1973).
 14. Paul V. Rubow: *Originaler og Oversættelser*, København. – En fortrinlig kommentar til det »ordrette« over for det »frie« hos Hans Peter Lund, »Spejl og vindue«, in: Gunver Skytte [et al.]: *Vindue mod den romanske verden*, København 1994, s. 129-142.
 15. Villy Sørensen: *Hverken-eller. Kritiske betragtninger*, København 1961, s. 122 (»Digteren og virkeligheden«).
 16. Goethe: *Faust*, v. 1220-1237. »I begyndelsen var ordet,« står der (nu som før) på dansk. Faust går fra »Wort« over »Sinn« og »Kraft« til »Tat«, hvad der passer til hans sindelag og stemning, men for så vidt også er dækket af det græske ords meget brede betydningsspektrum.
 17. Christa Wolf: *Kassandra*, Berlin 1983, da. København 1984.
 18. Günter Grass: *Unkenrufe*, Göttingen 1992, da. *Ildevarsler*, København 1992.